

УДК 347.763

Ірина Лукасевич-Крутник,

канд. юрид. наук, доцент,

докторант відділу проблем приватного права

Науково-дослідного інституту приватного права

і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

ОДНОСТОРОННЯ ВІДМОВА ВІД ДОГОВОРУ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ЯК НАСЛІДОК ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ УМОВ

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних із визначенням особливостей односторонньої відмови від договорів перевезення як правового наслідку порушення договірних умов. Встановлено, що одностороння відмова від договорів перевезення відображається у зміні або припиненні відносин між замовником та перевізником, є способом самозахисту та засобом охорони законного інтересу, яким сторона договору може скористатися як у разі порушення умов договору, так і незалежно від такого порушення. Розмежовано односторонні відмови від договору з такими правовими наслідками порушення договірних умов, як зміна та розірвання договору. Проаналізовано підстави правомірної односторонньої відмови від договору перевезення. З'ясовано механізм реалізації односторонньої відмови від договору перевезення, що полягає у позасудовому порядку припинення договірних відносин.

Ключові слова: договір перевезення, порушення договірних умов, правові наслідки, одностороння відмова від договору, зміна договору, розірвання договору, секундарне правовідношення.

Постановка проблеми. Сучасна тенденція приведення законодавства України до норм європейських стандартів, яка продиктована виконанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, відбивається й у сфері регулювання договірних відносин із надання транспортних послуг. У зв'язку з цим глибокого науково-теоретичного аналізу потребують окремі аспекти правового регулювання договірних відносин перевезення, зокрема правові наслідки порушення договірних зобов'язань із надання транспортних послуг. Одним із них є припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього, якщо це встановлено договором перевезення або законом. Дослідження окресленої тематики не лише є цікавим з теоретичної точки зору, але й має безпосередній вихід у практичну площину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг неодноразово ставали предметом досліджень у працях українських та зарубіжних цивілістів, серед яких І. О. Безлюдько, І. В. Булгакова, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, Т. В. Гриняк, С. Д. Гринько (Русу), Е. М. Деркач, І. А. Діковська, Я. О. Добідовська, О. В. Клепікова, Т. О. Колянковська, В. В. Луць, С. Ю. Морозов, О. М. Нечипуренко, Н. С. Нечипоренко, Г. В. Самойленко, Л. Я. Свистун, Є. Д. Стрельцова, Р. І. Таш'ян,

М. Л. Шелухін, Р. Б. Шишка та багато інших. Проте на сторінках юридичної літератури не отримало належного висвітлення питання односторонньої відмови від договору перевезення як правового наслідку порушення договірних умов.

Метою цієї статті є з'ясування правової сутності такого дієвого та поширеного наслідку порушення зобов'язань із надання транспортних послуг, як одностороння відмова від договору.

Виклад основного матеріалу. У положеннях ЦК України закріплено широкі можливості застосування різних правових наслідків порушення договірних зобов'язань загалом та зобов'язань із надання транспортних послуг зокрема. Наприклад, законодавець, крім закріпленого в ст. 611 ЦК України загального переліку правових наслідків порушення зобов'язань, передбачив щодо окремих груп договорів і спеціальні наслідки. Так, положеннями транспортного законодавства України можуть бути встановлені й інші правові наслідки невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань із надання транспортних послуг. Зокрема, до них можна віднести: 1) право замовника вимагати надання послуги визначеним у договорі перевізником; 2) право перевізника зупинити надання послуги у разі невиконання замовником своїх обов'язків

щодо її оплати; 3) закріплення на майбутнє додаткових гарантій належного виконання договірних зобов'язань; 4) зміна порядку оплати послуг; 5) виконання різного роду обов'язків за договором про надання транспортних послуг, забезпечених відповідними способами; 6) можливість застосування особою різних способів самозахисту цивільних прав тощо.

Відповідно, оперуючи терміном «правові наслідки порушення зобов'язань із надання транспортних послуг», під останнім розумітимемо заходи оперативного впливу, що полягають у зміні чи розірванні договірних правовідношення у зв'язку з відсутністю його належного виконання та сукупності способів захисту порушеного суб'єктивного цивільного права, які можуть бути застосовані для його відновлення. Так, відповідно до ст. 615 ЦК України у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом.

Загалом як відмова від договору, так і його зміна й розірвання є досить поширеними наслідками порушення договірних зобов'язань із надання транспортних послуг, особливо у сфері довгострокових перевезень. Щоправда, механізм вчинення таких дій, їх наслідки тощо на практиці викликають серйозні труднощі, пов'язані з недостатньою розробкою цих питань і неузгодженістю правових норм. Так, нерідко право на односторонню відмову від договору в юридичній літературі ототожнюється із його розірванням [1, с. 443]. Схожа ситуація спостерігається й у правових нормах ЦК України, присвячених відносинам із надання послуг. Наприклад, у ч. 1 ст. 907 ЦК України закріплено положення про те, що договір про надання послуг може бути розірваний у тому числі шляхом односторонньої відмови від договору за домовленістю сторін. Зазначене загальне правило знайшло своє відображення у ст. 935 ЦК України, в якій в першому реченні ч. 1 закріплено право клієнта або експедитора відмовитися від договору транспортного експедитування, попередивши про це іншу сторону в розумний строк. А вже в другому реченні цієї ж частини закріплено обов'язок сторони, яка заявила про таку відмову, відшкодувати другій стороні збитки, завдані їй у зв'язку з розірванням договору.

Із цього приводу доцільно підтримати позицію В. В. Надьон: якщо розірвання договору є способом припинення договірних правовідносин за допомогою звернення уповноваженої особи до компетентних державних органів, то відмова від договору є спосо-

бом припинення договірних правовідносин уповноваженою особою в односторонньому порядку. Відповідно, розірвання договору є мірою впливу, що спрямована на несправного контрагента у договірному зобов'язанні в добровільному (двосторонньому) або примусовому порядку, натомість одностороння відмова від договору – міра впливу, що застосовується виключно в добровільному, односторонньому порядку [2, с. 328, 329]. Так, розірвання договору перевезення тягне за собою не лише припинення прав і обов'язків його сторін, а ще й низку інших правових наслідків. Спожита замовником транспортна послуга за договором до його розірвання залишається наданою і після розірвання.

Щодо правової природи односторонньої відмови, то тут доцільно підтримати позицію Т. В. Боднар щодо того, що односторонній відмові притаманні два складника: 1) є інструментом (засобом), за допомогою якого особою застосовуються способи самозахисту цивільних прав у разі їх порушення у договірних відносинах; 2) є підставою зміни або припинення правовідношення у випадках, не пов'язаних з порушенням суб'єктивних прав особи чи протиправним посяганням на них у речових, корпоративних, зобов'язальних та спадкових правовідносинах [3, с. 41]. Більше того, вчена, аналізуючи норми ЦК України щодо односторонньої відмови за критеріями об'єкта і підстави відмови, пропонує виділяти: 1) відмову від зобов'язання, недопустимість якої у вигляді загального правила встановлена ст. 525 ЦК України; 2) відмову від договору, що є результатом вільного волевиявлення сторони, її правом, однак у випадках, встановлених законом, відмова може бути визнана обов'язком суб'єкта цивільних правовідносин [4, с. 35]. На основі наведених критеріїв дослідниця доходить цілком слушних висновків про те, що норма ч. 3 ст. 615 ЦК України, в якій ідеться про односторонню відмову від зобов'язання, є нормою загальної дії, що поширюється як на договірні, так і на недоговірні зобов'язання, а схожа за змістом норма ч. 3 ст. 651 ЦК України, в якій ідеться про односторонню відмову від договору, є нормою спеціальною, що стосується договірних зобов'язань [5, с. 222].

А. Б. Гриняк, аналізуючи правову природу односторонньої відмови від договору підряду, наголошує на необхідності віднесення права на односторонню відмову до секундарних прав, оскільки праву кредитора не кореспондує чітко визначене зобов'язання боржника, тому останній зобов'язаний лише «перетерпіти» дії кредитора з реалізації свого права та їх відповідні наслідки. Зазначе-

ного висновку вчений доходить, зважаючи на те, що секундарне правовідношення у своїй структурі має особливий елемент, не властивий іншим суб'єктивним цивільним правам, який полягає у можливості уповноваженого суб'єкта своїми односторонніми діями визначити подальшу долю правовідношення та роль у ньому пасивної сторони [6, с. 348]. З цього приводу доцільно навести думку М. М. Агаркова, який вказував на існування цілого ряду додаткових відносин, що ускладнюють структуру основних зобов'язальних відносин, і включав у їх число відносини, у силу яких один учасник зобов'язання має право своїм волевиявленням це зобов'язання змінити або припинити [7, с. 61, 67]. Зазначений висновок отримав своє подальше осмислення в працях С. С. Алексеева, який також відносив права, реалізація яких призводить до зміни або припинення існуючого зобов'язання, до секундарних правомочностей [8, с. 116].

Вищенаведене підтверджується й у відносинах із надання транспортних послуг. Наприклад, положеннями ч. 2 ст. 922 ЦК України передбачено право пасажирів відмовитися від поїздки з причини затримки відправлення транспортного засобу. Тобто секундарне право пасажирів відображається у можливості його активної поведінки, пов'язаної з відмовою від поїздки та можливістю вимагати повернення провізної плати. Схоже положення щодо відмови пасажирів від поїздки у разі відміни поїзда, зазначеного в проїзному документі, або його запізнення до відправлення з пункту відправлення пасажирів більше ніж на одну годину, ненадання пасажирів місць, зазначених у проїзному документі, запізнення пасажирів на поїзд із пункту пересадки з вини перевізника і відмови пасажирів при цьому скористатися іншими місцями чи поїздом передбачено п. 19.16 Правил перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України. У такому разі на проїзному документі ставиться відмітка «Проїзний документ не використаний повністю з вини перевізника». Тобто секундарне право забезпечується пасивним обов'язком не чинити перешкод управомоченій особі у реалізації свого права. Іншими словами, право вимоги певної поведінки від іншої особи може також полягати у праві вимагати утримання від дій, які можуть перешкоджати реалізації управненим суб'єктом правомочності на власні активні дії [9, с. 103].

Іншим прикладом виникнення у контрагентів за договором перевезення права на відмову від договору у зв'язку з неналежним виконанням своїх обов'язків іншою стороною може слугувати п. 10.6 Правил переве-

зень вантажів автомобільним транспортом в Україні. Так, після укладення договору перевізник має право відмовитися від приймання вантажу для перевезення, якщо замовником не підготовлено вантаж чи необхідні товарно-транспортні документи або без попереднього узгодження з перевізником змінити реквізити цих документів.

Із цього приводу доцільно зазначити, що й скасування у перевізника ліцензії на право зайняття діяльністю щодо надання транспортних послуг дають право замовнику відмовитися від договору і вимагати відшкодування збитків. Як слушно зазначається з цього приводу, скасування ліцензії чи призупинення її дії свідчить про те, що в цей момент перевізник не відповідає поставленим вимогам та не вправі надавати такого роду послуги. Внаслідок цього замовник позбавляється можливості вимагати надання йому якісної послуги, і, як наслідок, цілком логічним є право замовника на відмову від такого договору [10, с. 304].

Як вбачається із вищенаведеного, підставами правомірної односторонньої відмови від договору перевезення є закріплені в ЦК України та цитованих вище положеннях транспортного законодавства норми права або договору (юридичні підстави), а також порушення умов договору, істотна зміна обставин та інші юридичні факти (фактичні підстави), які у своїй сукупності (юридичному складі) створюють передумови для такої відмови від зобов'язань із надання транспортних послуг. Зазначене підтверджується висловленою в юридичній літературі пропозицією щодо розуміння юридичного складу як сукупності закріплених нормами цивільного права, положеннями цивільно-правового договору або іншими регуляторами обставин цивільно-правової реальності, що мають значення юридичних фактів та умов їх настання, в тому числі юридичних станів, які, поєднуючись у встановленому правовою моделлю порядку та у визначених нею випадках, з урахуванням обумовленої нею послідовності, забезпечують виникнення (зміну або припинення) майнових цивільних правовідносин [11, с. 3].

Водночас у юридичній літературі наголошується, що такий серйозний засіб оперативного впливу, як одностороння відмова від виконання зобов'язання (відмова від договору), може застосовуватися лише після тривалого невиконання іншою особою свого зустрічного обов'язку [12, с. 89], оскільки для того, щоб управомочена особа усвідомила неналежне виконання або невиконання зобов'язання, повинен пройти певний час, зі впливом якого вона починає реалізовувати

своє суб'єктивне право (вимогу про виконання) до боржника, з невиконанням якої управомочена особа має право застосувати односторонню відмову від договору, якщо така можливість буде передбачена у законі або договорі [2, с. 325].

Разом із тим у юридичній літературі цілком доречно наголошується, що право на одностороннє припинення зобов'язання, що зумовлене порушенням іншою стороною своїх обов'язків, має свої винятки. Односторонню відмову від договору не слід завжди сприймати як реакцію на правопорушення з боку контрагента [6, с. 349]. Справді, у сфері перевезень поширеними є випадки, коли замовник може відмовитися від договору за умови своєчасного повідомлення перевізником про загрозу затримки вантажу на митниці чи перекриття автомагістралі мітингарями тощо. Як вбачається, наведені приклади відмови від договору замовником не пов'язані з порушенням перевізником своїх зобов'язань. Тобто одностороння відмова не пов'язана з фактом порушення контрагентом взятих зобов'язань. Відповідно, законодавець як на рівні ЦК України, так і різномірних актів транспортного законодавства передбачив механізм реалізації права на односторонню відмову як у разі порушення умов договору перевезення, так і незалежно від такого порушення. Прикладом останнього є положення ст. 907 ЦК України, де передбачено право на односторонню відмову від договору про надання послуг, яка не пов'язана з порушенням умов договору іншою стороною. Зазначене загальне правило знайшло свою деталізацію у п. 143 «Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту», де закріплено право зберігача не приймати на зберігання в камеру схову речі пасажирів у разі їх неперед'явлення для визначення їхньої справжньої вартості. У разі відмови пасажирів пред'явити речі для огляду або незгоди з оцінкою їх дійсної вартості речі до камери схову не приймаються. Загалом же відмова від договору можлива як до початку надання послуги, так і в будь-який момент її надання з обов'язковим покладанням на контрагента обов'язку відшкодувати іншій стороні її фактичні витрати. Такий підхід видається правильним, оскільки, як слушно підкреслює Н. В. Федорченко, не можна змусити особу спожити послугу, яка йому вже не потрібна [10, с. 303]. Зазначене підтверджується закріпленою на законодавчому рівні заборонаю нав'язувати споживачеві не замовлені ним послуги. Аналогічно, на думку вченої, має вирішуватися питання про відмову від договору і в разі, коли замовником виступає юридична особа [10, с. 304].

Разом із тим відмові перевізника від договору перевезення, на відміну від відмови замовника, притаманна істотна особливість, що пов'язана зі специфікою надання транспортних послуг за публічними договорами. Так, відмова перевізника від договору також можлива за умови повного відшкодування замовнику завданих збитків, однак, якщо договір перевезення характеризується як публічний договір, зазначене положення не застосовується, адже в таких випадках перевізник як підприємець не може, відповідно до положень ст. 633 ЦК України, відмовити в наданні такої послуги. Саме в цьому випадку, як зазначається в одному з коментарів до ЦК України, єдиним шляхом до односторонньої відмови від договору є застосування положення ст. 615 ЦК, відповідно до якого виконавець вправі відмовитися від виконання договору про надання послуг за умови порушення договору замовником [13, с. 834]. Однак можливі випадки, коли у замовника немає можливості отримати подібні послуги, уклавши аналогічний договір із третьою особою. Прикладом є договори перевезення вантажів залізницею, де Укрзалізниця є монополістом у цьому сегменті ринку транспортних послуг. Виходячи з такого залежного становища замовника, цілком виправданим є закріплення обмеження права Укрзалізниці щодо відмови від виконання договору. В усіх інших випадках законодавець передбачив загальне правило, за яким кредитор вправі укласти замість розірваного договору інший договір з третьою особою. Зазначений підхід, як слушно наголошує Н. В. Федорченко, дозволяє замовнику ефективно захищати свої порушені права в неюрисдикційній формі. При цьому збитки, що виникають у зв'язку з необхідністю укладення договору з третьою особою, видається доцільним стягувати з первісного виконавця [10, с. 305].

Як зазначалося вище, особливість односторонньої відмови від договору перевезення відображається у механізмі її реалізації, що полягає у позасудовому порядку припинення договірних відносин. Сам факт відмови призводить до повного припинення зобов'язання або до часткової його зміни. Зазвичай це не позбавляє контрагента можливості оспорювати в суді обґрунтованість такої відмови на підставі загальних положень ЦК України про захист порушених прав та інтересів [6, с. 349]. Водночас обов'язковим атрибутом механізму реалізації права на односторонню відмову в договірних відносинах є повідомлення другої сторони про відмову [4, с. 41]. Із цього приводу доцільно підтримати пропозицію О. І. Міхно щодо закріплення в ЦК України чіткого порядку

реалізації відмови сторони від договору шляхом доповнення ст. 651 частиною четвертою такого змісту: «Сторона, яка в односторонньому порядку відмовляється від договору, повинна направити письмову пропозицію про зміну чи відмову від договору другій стороні за договором. Сторона, яка одержала таку пропозицію, повинна повідомити в двадцятиденний строк оферента про результати її розгляду. Невиконання цієї вимоги засвідчує прийняття відмови та розірвання договору. У разі недосягнення згоди кожна зі сторін має право звернутися за захистом своїх прав до суду» [14, с. 15].

Висновки

Односторонню відмову від договорів перевезення доцільно розглядати як правовий наслідок порушення договірних умов, що відображається у зміні або припиненні відносин між замовником та перевізником, є способом самозахисту та засобом охорони законного інтересу, яким сторона договору може скористатися як у разі порушення умов договору, так і незалежно від такого порушення. Підставами правомірної односторонньої відмови від договору перевезення є закріплені в ЦК України та положеннях транспортно-законодавства норми права або договору (юридичні підстави), а також порушення умов договору, істотна зміна обставин та інші юридичні факти (фактичні підстави), які у своїй сукупності (юридичному складі) створюють передумови для такої відмови від зобов'язань із надання транспортних послуг. Особливість односторонньої відмови від договору перевезення відображається у механізмі її реалізації, що полягає у позасудовому порядку припинення договірних відносин.

Список використаних джерел:

1. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. 2-е изд., стереотип. Москва : Статут, 2003. Кн. 1. 898 с.
2. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.
3. Боднар Т. В. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) і самозахист цивільного

права та інтересу. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, м. Харків, 16 березня 2012 р. Харків : Право, 2012. С. 40–44.

4. Боднар Т. В. Одностороння відмова у договірних зобов'язаннях. *Актуальні проблеми приватного права України* : Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 35-45.

5. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: Загальні положення : навчальний посібник. Київ : Юстиніан, 2007. 280 с.

6. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 374 с.

7. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву : монография. Москва : Юриздат НКЮ СССР, 1940. 192 с.

8. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: курс лекций : учебное пособие. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. Вып. 2: Нормы права и правоотношения. 226 с.

9. Томарова О. Поняття та правова природа секундарних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. С. 103.

10. Федорченко Н. В. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2015. 328 с.

11. Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчак НАПрН України, 2018. 19 с.

12. Гуйван П. Д. Сутнісні та темпоральні аспекти оперативних способів правового захисту. *Вісник господарського судочинства*. 2016. № 5–6. С. 86–91.

13. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д. ю. н. С. О. Харитонова. 4-е вид., доп. і перер. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 1200 с.

14. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2007. 26 с.

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с определением особенностей одностороннего отказа от договоров перевозки как правового последствия нарушения договорных условий. Установлено, что односторонний отказ от договоров перевозки отражается в изменении или прекращении отношений между заказчиком и перевозчиком, является способом самозащиты и средством охраны законного интереса, которым сторона договора может воспользоваться как в случае нарушения условий договора, так и независимо от такого нарушения. Разграничены односторонние отказы от договора с такими правовыми последствиями нарушения договорных условий, как изменение и расторжение договора. Проанализированы основания правомочного одностороннего отказа

от договора перевозки. Выяснен механизм реализации одностороннего отказа от договора перевозки, который заключается во внесудебном порядке прекращения договорных отношений.

Ключевые слова: договор перевозки, нарушение договорных условий, правовые последствия, односторонний отказ от договора, изменение договора, расторжение договора, секундарное правоотношение.

The article is devoted to the study of issues related to the definition of the peculiarities of the unilateral refusal of transportation contracts as a legal consequence of violation of contractual conditions. It has been established that the one-sided refusal of transportation contracts is reflected in the change or termination of relations between the customer and the carrier, is a way of self-defense and a means of protecting legitimate interest that the party to the contract can use both in case of violation of the terms of the contract, and regardless of such violation. The unilateral refusal of an agreement with such legal consequences of breach of contractual terms as a change and termination of a contract is delimited. The reasons of the lawful unilateral refusal from the contract of carriage are analyzed. The mechanism of realization of a unilateral refusal from the contract of transportation, which consists in extrajudicial order of termination of contractual relations, is revealed.

Key words: contract of carriage, violation of contractual conditions, legal consequences, one-sided refusal of the contract, amendment of the contract, termination of the contract, secretive legal relationship.

